

О. І. Проць

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ, ЯКІ ЗРОСТАЛИ У НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ

У статті описується дослідження особливостей релігійних уявлень осіб юнацького віку. Доводиться, що батьківські впливи є ключовими у формуванні релігійності та релігійних уявлень людини.

Важливим у формуванні релігійних уявлень є як виховання, так і взаємодія з батьками і сприймання батьків. Ставлення до батьків й уявлення про них може переноситися на зміст релігійних уявлень й формування образу Бога у свідомості релігійно віруючої людини. На релігійні уявлення можуть проєктуватися ставлення як до батька, так і до матері, а також до інших осіб із соціального середовища дитини, які є для неї авторитетними.

Описане у статті дослідження присвячене аналізу специфіки релігійних уявлень у тих осіб, які зростали без батька (основна досліджувана група). Стаття містить опис результатів емпіричного дослідження окресленої теми. Емпіричне дослідження проводилося серед осіб юнацького віку. Вибір досліджуваної аудиторії (за віком) зумовлений тим, що релігійні уявлення, починаючи з юнацького віку, можна вважати сформованими, незважаючи на те, що часткових трансформацій вони зазнаватимуть і на більш пізніх етапах онтогенезу людини.

Кількість досліджуваних осіб: основної групи 53 – хлопці й дівчата юнацького віку (18–20 років), які виховувалися без батька, контрольної групи 42 – (виховувалися обома батьками). Емпіричні результати опрацьовано з використанням відповідних методів математико-статистичного аналізу даних.

Результати проведеного дослідження засвідчують, що відсутність батька у житті людини (до юнацького віку) суттєвим чином визначатиме зміст релігійних уявлень уже в дорослому віці (починаючи з юнацького).

У хлопців та дівчат, у яких батько не брав участі у вихованні, простежується тенденція шукати підтримку й захист в Бозі. Домінуючим у них є очікування психотерапевтичних функцій релігії. Вони частіше схильні звертатися до Бога за допомогою, особливо у важких життєвих обставинах. Ті особи юнацького віку, які зростали без батька, орієнтовані шукати психологічного батька в Бозі, відчувачи перед ним власну синівську позицію, на відміну від тих, які зростали у повних сім'ях. Вони частіше схильні вважати Бога Абсолютом Любові, аніж особи юнацького віку, які зростали в повних сім'ях.

Дівчата й хлопці із повних сімей частіше приписують образу Бога у своїй уяві функцію «суддівства за гріхи та контролю над життям і поведінкою людини». Релігійно віруючі юнаки й дівчата з повних сімей частіше переживають обмеження власної свободи релігійними приписами, нормами, у них частіше домінує переживання власного невільництва перед Абсолютом.

Ключові слова: релігійність, релігійні уявлення, образ Бога, ставлення до батька, юнацький вік.

Постановка проблеми. Формування релігійних уявлень – процес, що розпочинається з раннього віку і триває усе життя людини [4, с. 99–108; 5]. До завершення юнацького віку можна говорити про деяку стабільність релігійності загалом та релігійних уявлень зокрема, проте їх трансформація (релігійних уявлень), видозміна, доповнення під впливом життєвого досвіду та закономірного особистісного розвитку відбувається усе життя [4, с. 105–108; 7, с. 101–104].

Сфера релігійності людини і уявлення релігійного змісту починають формуватися в ранньому дитинстві у сім'ї (зокрема сім'ї, яка вважає себе релігійною). У певний момент життя дітям починають ставати відомими поняття «гріх», «святий», «Бог». Їх вони переймають найчастіше від батьків.

Навіть якщо батьківська сім'я байдужа до релігійних практик й не вважає себе віруючою, такого роду поняття також не обходять стороною свідомість дитини, адже із ними вона знайомиться якщо не від батьків, то від друзів, знайомих, через ЗМІ, вкладаючи у їх зміст власне трактування, з огляду на отриману інформацію та досвід, реагуючи на них крізь призму емоцій, надаючи їм певних оцінок та власних ставлень.

Тому у людини завжди існують ті чи інші релігійні уявлення та містяться у її свідомості конкретні образи, розуміння та трактування Бога чи інших релігійних постатей, навіть якщо людина активно декларує свою атеїстичну позицію. Адже перш ніж щось заперечити, це необхідно хоча б уявити.

Ставлення до батьків можна вважати первинною ланкою у формуванні цілої, більш загальної системи ставлень, а відповідно, і формування особистості загалом [1, с. 110–112]. Релігійні уявлення починають засвоюватися дітьми як наслідок пояснень, роз'яснень, бесід, повчань релігійного змісту [6]. Також, що не менш важливо, діти схильні проектувати риси свого батька, матері, родичів на Бога. Окрім знань про основні постаті релігії, яку визнають батьки і яку пропонують дитині, діти «приписують» релігійним знанням, постатям, уявленням риси, які відповідають їхньому життєвому досвіду. Зважаючи на цей факт, релігійно віруючі особи, які належать до однієї релігії, конфесії чи навіть громади, можуть мати різне уявлення про Бога: для одних – Бог жорстокий каратель, для інших – милосердний заступник. Здебільшого у сім'ях, в яких вимагалось беззастережного послуху й поваги до дитини, Бог розумітиметься жорстоким (за Ж. Піаже – «трансцендентний» Бог у свідомості людини), натомість у сім'ях, де поважали особистість дитини і дослухалися до її потреб, бажань, міркувань, формуватиметься уявлення про Бога як про доброго заступника («іманентний Бог») [2].

У трактуванні З. Фрейда ключовим поняттям, що пояснює виникнення образу Бога та формування уявлень про Нього, є «комплекс Едіпа» [3, с. 150–155]. Є. Шимолон наголошує, що людина займає певну позицію перед Богом, що нагадує позицію дитини у взаємодії з власним батьком [8]. М. Нельсон та Е. Джонс [6] стверджують, що саме материнський вплив у формуванні образу Бога є найсильнішим; А. Вергот наполягає, що у формуванні образу Бога дитина проектує на Нього риси одного з батьків своєї статі [9, с. 94–123].

Здійснивши теоретичні розвідки зазначеної теми, бачимо, що не лише виховання, а ставлення до батьків, уявлення про них (образ Батька чи Матері в свідомості дитини) проектується на релігійні образи й формують релігійні уявлення. Проте практично не дослідженими залишаються особливості релігійних уявлень та специфіка їх формування у тих людей, які зростали без батьківської опіки.

У формуванні релігійності людини, як зазначалося вище, найважливішим є образ батька, але також мають суттєвий вплив і образ матері та інших авторитетних осіб з середовища дитини. Досліджувати впливи відсутності тих чи інших важливих осіб (насамперед батька або матері), ставлення і уявлення до/про яких може «забарвити» релігійні уявлення людини варто поступово, зважаючи на надмірну широту цієї теми.

Насамперед зосередимо увагу на особливостях релігійних уявлень тих осіб, які зростали без батька. Найоптимальніша вікова категорія для проведення такого роду дослідження – юнацький

вік. На більш ранніх етапах онтогенезу релігійні уявлення ще не сформовані, аморфні, перенасичені емоціями (хоча емоційний компонент завжди присутній у сфері релігійних уявлень).

Мета дослідження – виявити особливості релігійних уявлень хлопців та дівчат юнацького віку, які зростали без батька.

Виклад основного матеріалу. Дослідження проводилося серед осіб юнацького віку (у дослідженні взяли участь хлопці й дівчата 18–20 років). Із них 53 досліджуваних зростали без батька. З них: у 29 – батько помер (16 хлопців та 13 дівчат); 24 – батько покинув сім'ю в ранньому віці дитини, з сином / донькою стосунки не підтримує (14 хлопців та 10 дівчат). У дослідженні взяли участь лише ті хлопці й дівчата, які не мали вітчима (соціальна заміна ролі батька відсутня). До контрольної групи досліджуваних увійшло 42 особи юнацького віку (20 хлопців та 22 дівчини) із повних сімей. У дослідженні не брали участь особи, які зростали у розлучених батьків, але батько брав участь у вихованні синів / доньок.

Усі опитані назвали себе віруючими християнами (конфесійність не враховувалася). Досліджувані – мешканці Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей, на момент дослідження – студенти вишів.

Інструментарієм проведеного дослідження послужили методики: 1) методика Є. Шимолона (дає змогу визначити переживання себе перед Абсолютом: синівське, невільницьке, переживання захоплення Богом); 2) методика Н. Вааденбурга (використано шкали, які демонструють розуміння Бога (Бога Отця): як «порадника», як «інструмента до досягненні мети», як «психотерапевта», як «судді», як «абсолюту любові», як «ідеалу справедливості»; 3) Методика визначення релігійності Ю.В. Щербатих, що дозволяє дослідити такі структурні компоненти релігійності: «ставлення до релігії як філософської концепції», «ставлення до магії»; «тенденція шукати в релігії підтримку й розраду»; «зовнішні ознаки релігійності»; «інтерес до так званої «псевдонауки» – загадкових і таємничих явищ»; «тенденція вірити у творця й визнавати існування вищої сили»; «наявність релігійної самосвідомості»; «ставлення до релігії як до зразка моральних норм поведінки».

Після опрацювання отриманих емпіричних даних було здійснено їх математико-статистичний аналіз.

Аналізуючи результати дослідження групи осіб, які виховувалися без батька, виявлено, що у профілі релігійності хлопців й дівчат без батьківського впливу домінуючим компонентом у структурі релігійності є «тенденція вірити в Творця й визнавати існування вищої сили (середнє значення у групі = 7,1). Ранжуючи компоненти структури релігійності (показники, що вимірюються

методикою Ю.В. Щербатих) за важливістю, для даної досліджуваної групи на другій і, відповідно, наступних позиціях виявилися: «зовнішні ознаки релігійності» (середнє значення = 6,9), «тенденція шукати в релігії підтримку й розраду» (середнє значення = 6,4), «наявність релігійної самосвідомості», (середнє значення = 6,8), «ставлення до релігії як до зразка моральних норм поведінки» (середнє значення = 6,1), «ставлення до релігії як до філософської концепції» (середнє значення = 4,7), «ставлення до магії» (середнє значення = 4,3), «інтерес до релігії як до «псевдонауки» – загадкових і таємничих явищ» (середнє арифметичне = 4,2).

Факторний аналіз у групі осіб, які зростали без батька, показав: графік кам'янистого осипу виокремив 4 основні фактори у цій групі, що описують 48% дисперсії.

Фактор 1, назвемо його «Потреба психологічної підтримки і захисту у Бозі», об'єднав такі шкали: «Тенденція вірити в Творця» (факторне навантаження = 0,43), «Тенденція шукати в релігії підтримку й розраду» (0,31), «Синівство перед Богом» (0,43), «Бог як Порадник» (0,35), «Бог як психотерапевт» (0,51).

«Релігійні норми як вектор поведінки» – назвемо фактор 2, що включив у себе шкали: «Зовнішні ознаки релігійності» (0,42), «Ставлення до релігії як до зразка моральних норм» (0,47), «Бог як Ідеал справедливості» (0,32), «Зовнішні ознаки релігійності» (0,31).

Фактором 3, назвемо «Прагнення осмислити ідеї релігії», охоплені шкали: «Захоплення перед Богом (постаттю Бога)» (0,42), «Ставлення до релігії як до філософської концепції» (0,31), «Інтерес до релігії як до псевдонауки» (0,38), «Ставлення до релігії як до магії» (0,27).

«Пошук справедливості у Бозі» – фактор 4 проведеного аналізу, який вмістив показники: «Бог як суддя» (0,23), «Невільництво перед Богом» (-0,32).

Отже, у хлопців та дівчат, які зростали без батьківського впливу, домінуючою у ставленні до Бога є пошук підтримки і захисту. Пошук того, чого вони були позбавлені, зростаючи без батька (пошук психологічного батька у Бозі).

Застосований порівняльний аналіз, проведений між групами тих, хто зростав без батька, і контрольною групою осіб, які зростали у повних сім'ях, за t-критерієм Ст'юдента засвідчив, що хлопці й дівчата, які зростали без батька, більш схильні приписувати Богові риси психотерапевта, аніж ті, які виховувалися у повних сім'ях. Порівняльний аналіз продемонстрував статистично достовірну різницю між досліджуваними групами $t = 3,24$ при $p = 0,03$ за шкалою «Бог як психотерапевт». У постаті Бога юнаки й дівчата, які зростали без батька, частіше схильні

шукати заспокоєння, захист, підтримку, впевненість у завтрашньому дні. Пояснити це можна неусвідомленою проекцією психотерапевтичних функцій від батька (точніше, їх нестачі через відсутність батька) на Бога. Тут образ Бога виконує компенсаторну, психотерапевтичну функцію.

Позбавлені батьківського виховання хлопці й дівчата частіше вважають Бога «Абсолютом любові» ($t = 3,34$ при $p = 0,02$) та «Ідеалом справедливості» ($t = 3,02$ при $p = 0,5$), аніж хлопці й дівчата юнацького віку із повних сімей. Очевидно, що без батьківської підтримки, захисту, опори, з'являється неусвідомлене бажання шукати цю підтримку у інших сферах. Як показує дослідження, релігійно віруючі хлопці та дівчата проектуєть можливість пошуку підтримки на Абсолют (постаттю Бога у своїй свідомості заміняють батька, якого їм не вистачало на дитячому й підлітковому етапах онтогенезу).

У хлопців і дівчат, яких виховувала лише матір, суттєво переважає переживання власного синівства перед Богом, порівняно з хлопцями / дівчатами, які зростали у повних сім'ях. За шкалою «Синівство» $t = 2,35$ при $p = 0,5$. Зазначений показник демонструє, що за відсутності батька потреба в батькові не зникає, а у віруючих осіб вона частково може заміщуватися «психологічним батьком» – яким виступає для юнаків образ Бога (уявлення про Бога, Його розуміння, усвідомлення й переживання). Що ще раз підкреслює психотерапевтичну функцію релігійності для особистості.

Щодо «каральних» функцій Бога, то хлопці та дівчата, які виростили без батька, значно рідше схильні вважати, що Бог існує лише для покарання людини за її провини, рідше приписують Богові «функцію» посилати нещастя на людей за їх гріхи, аніж це простежується у юнаків та юнок із повних сімей ($t = 3,12$ при $p = 0,003$ за шкалою «Бог суддя»). Пояснюємо це тим, що у разі, коли батько відсутній, хлопці та дівчата в своїй уяві намагаються ідеалізувати його та проектуєть його найкращі риси, можливо, уявні, але омріяні й бажані у постаті неіснуючого батька, на Бога. Такого характеру відмінність між досліджуваними групами дає змогу стверджувати, що хлопці й дівчата не схильні звинувачувати Бога у допущеній несправедливості через відсутність батька з огляду на різні життєві обставини, і навпаки, не маючи батька, хлопці / дівчата навіть у дорослому віці схильні шукати йому психологічну заміну. Зважаючи на те, що у дослідженні взяли участь юнаки й дівчата, які не мали вітчима, то цілком імовірно, що єдиною психологічно значимою заміною образу батька для них залишається Бог (релігії, у яку вірять).

Цікаво, що за шкалою «Невільництво» перед Богом відмінність за t-критерієм Ст'юдента

становить $t = 2,43$ при $p = 0,003$. Причому частіше своє «невільництво перед Богом» переживають ті хлопці та дівчата, які зростали у повних сім'ях. Пояснити такий результат можна тим, що Бог, у розумінні юнаків та юнок, сприймається більш владним, жорстким, сильним і контролюючим щодо людини, аніж рідний батько. Також можливим тут є й інше тлумачення – у віруючих сім'ях іноді може використовуватися «влада Бога» у вихованні дітей (у разі, коли батьки обмежують дитину чи чомусь лякаючи її гріхом, «Божим гнівом», постійно нагадуючи дитині про те, що «Богу усе відомо») дитина починає формувати у власній свідомості образ Бога як карателя, владного наставника. Таке розуміння образу Бога й переживання Бога закріплюється і залишається стійким до юнацького віку (й імовірно, збережеться і на більш пізніх вікових етапах).

Водночас у дітей, які виростили без батька, але батько живий, проте покинув сім'ю, не спостерігається такого позитивного ставлення до Бога. Більш того за шкалою «переживання синівства перед Богом» (шкала визначає ставлення людини до Бога як до люблячого батька, коли людина відчуває Його турботу, зацікавленість у ній) показники дітей, батько яких покинув сім'ю, є нижчими, аніж тих дітей, які виховувалися у повних сім'ях ($t = 2,23$ $p = 0,04$). Пояснити цей факт можна тим, що негативне ставлення (образу) до рідного батька, який покинув сім'ю, у підлітків все ж зберігається, немає відчуття любові від рідного батька, відповідно, таке ставлення проектується і на Абсолют. Також вірогідним може бути й інше пояснення: підлітки, батько яких покинув сім'ю, мають «образу» на Бога, який це «дозволив». Відповідно, не можуть Богові приписувати рис люблячого, дбайливого, уважного й турботливого батька.

Цікаво, що попри описані вище статистично достовірні відмінності між групою осіб, які зростали у повних сім'ях, та тих, хто виріс без батькового впливу, не спостерігаються відмінності за шкалою «тенденція шукати в релігії підтримку й розраду». Отримані відмінності стосуються винятково розуміння й переживання образу Бога, а не ставлення до релігії загалом чи інших структурних компонентів індивідуальної релігійності зокрема. А це є ще одним доказом того, що, формуючи з дитинства у своїй уяві образ Бога, людина проектує на нього риси батьків (батька зокрема). За його відсутності образ Бога у свідомості людини може виступати частково компенсаторним, тобто заповнювати в уяві неіснуючу постать реального батька.

Висновки і пропозиції. Аналізуючи результати проведеного дослідження, можемо стверджувати, що релігійні уявлення, а саме образ Бога (уявлення про Бога), у осіб юнацького віку

залежить від уявлень і ставлень до батька (що й перевірялося у дослідженні). Відсутність батька у дитячому й підлітковому віці матиме вплив на те, якими рисами хлопці / дівчата вже юнацького віку у своїй уяві наділятимуть постать Бога, у якого вірять. У разі відсутності батька спостерігається тенденція неусвідомленого пошуку захисту у Бозі, очікування психотерапевтичних функцій релігії у релігійно віруючих осіб. Юнаки та юнки, які не мали батьківського (татового) впливу у період активного формування власної особистості, більше схильні шукати Батька в Бозі, відчуваючи перед ним власну синівську позицію, на протигагу тих, які зростали у повних сім'ях. Тоді як дівчата й хлопці із повних сімей частіше приписують образу Бога у своїй уяві функцію «суддівства» та «контролю».

Для більш глибокого аналізу окресленої теми доречним буде проведення дослідження у таких двох напрямках: 1) аналіз особливостей релігійних уявлень (образу Бога) у осіб, які зростали без батька, проте додатково розподіливши досліджуваних на групи відповідно до того, з яких причин батько не брав участі у вихованні (батько помер чи покинув сім'ю). Такий розподіл дасть змогу додатково проаналізувати не враховані у нашому дослідженні фактори (наприклад, образа на батька, надмірна ідеалізація постаті рідного батька), що можуть бути спроектованими на постать Бога.

Література:

1. Мясичев В.Н. Психология отношений: избранные психологические труды. Москва : Моск. психолого-социальный ин-т, 2004. 400 с.
2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Просвещение, 1969. 593 с.
3. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Тотем и табу. Санкт-Петербург – Москва : Олимп – АСТ-ЛТД, 1998. С. 16–183.
4. Grzymala-Moszczyńska H. Religia a kultura: wybrane zagadnienia z kulturowej psychologii religii. Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. 247 s.
5. Harms E. The development of religious experience in children. *American Journal of the Sociology*. 1944. № 50. P. 112–122.
6. Nelson M.O., Jones E.M. Psychology and religion. Harmondsworth: Penguin Education, 1973. P. 142–149.
7. Rizutto A.-M. The birth of the Living God. Chicago : University of Chicago Press, 2003. 421 p.
8. Szymolon J. Lek i fascynacja. Lublin : RW KUL, 1999. 121 s.
9. Vergote A. The religious man. A psychological study of religious attitudes. Dublin : Gill and Macmillan, 1969. 421 p.

Prots O. I. Psychological constitution of religiosity of the adolescents brought up in the single-parent families

The article describes the study of the specific aspects of religious views of the adolescents. It is argued that parental influences are key in shaping a person's religiosity and religious beliefs. The relations with parents are an important factor in the religious views formation.

The attitude to the parents and their perception may be projected on the essence of the religious views and formation of the image of God in the consciousness of the believer. The religious views may be substantially influenced by the attitude both to the father, mother, and to the other persons from the child's social environment who are influential for the child.

The study described in the article is dedicated to the analysis of the specificity of religious views of persons growing up without the father (main studied group). The article describes the results of empirical studying of the issue. The empirical study was conducted among the adolescents. The selection of the studied group (age-based) was conditioned by the fact that starting from the adolescence, the religious view may be considered formed, despite some partial transformations they may undergo even during the later periods of the human ontogenesis.

Number of subjects in the initial group: 53 – adolescent boys and girls (18-20 years old) brought up without father, in the control group – 42 brought up by both parents. The empirical results were processed using appropriate methods of mathematical and statistical data analysis.

The results of study conducted confirm that absence of the father in the child's life (before adolescence) will have an essential impact on the religious views already in adult life (starting from adolescence).

The boys and girls, whose father did not participate in their upbringing, tend to search the support and protection in God. Dominating is the expectation of the psychotherapeutic functions of the religion.

They are more likely to turn to God for help, especially in difficult circumstances. Those adolescents who grew without the father are more inclined to seek father in God, feeling their child's identification in contrast to those growing in full families. They are more likely to think of God as the Absolute of Love than of adolescents who grew up in full families.

The boys and girls from the full families tend to assign the function of "judgeship" and "control" to the image of God in their imagination. Religious believers boys and girls from complete families are more likely to experience restrictions on their freedom by religious precepts, norms, and they are more often dominated by the experience of their own enslavement to the Absolute.

Key words: *religiosity, religious views, the image of God, attitude to the father, adolescence.*